

राईट टू रिकॉल: लोकशाहीच्या यशासाठी प्रभावी हत्यार

शिंदे काळुराम दामु

मातोश्री वेलबाई देवजी हरिया वरिष्ठ महाविद्यालय, शहाड. ता. कल्याण

Corresponding Author- शिंदे काळुराम दामु

गोषवारा:-

निवडणुका हा लोकशाहीचा आत्मा समजले जाते. भारतामध्ये लोकसभा, विधानसभा, स्थानिक स्वशासन इ. च्या निवडणुका दर पाच वर्षांनी आयोजित केल्या जातात. यामध्ये उमेदवार विविध आश्वासने देऊन निवडूनही येतात. मात्र निवडून आल्यानंतर मतदारांना दिलेल्या आश्वासनांची पूर्तता करण्यात ते अपयशी ठरतात, किंवा जाणून बुजून आपले कर्तव्य पार पाडण्यात ते कसूर करतात. अशा घटना म्हणजे एक प्रकारे मतदारांची केलेली फसवणूकच होय! त्यामुळे प्रगत राजकीय व्यवस्थेत अशी मागणी केली जात आहे की, ज्या मतदारांनी अशा अकार्यक्षम उमेदवारांना निवडून दिलेले आहे, त्यांना माघारी बोलाविण्याचा (त्यांची निवड रद्द करण्याचा) अधिकार त्याच मतदारांना असावा. याच अधिकारास 'राईट टू रिकॉल' असे म्हटले जाते. जनलोकपाल विधेयकावर आंदोलन उभारल्यानंतर उपोषण सोडत असताना ज्येष्ठ समाजसेवक श्री. अण्णा हजारे यांनी नागरिकांना 'राईट टू रिकॉल' हा अधिकार मिळायला हवा असे म्हटले व त्यामुळे हा अधिकार खऱ्या अर्थाने प्रसिद्धीस आला. जनतेने निवडलेले प्रतिनिधी कार्यक्षमतेने आपली जबाबदारी पार पाडत नसतील तर त्यांना सभागृहातून परत बोलावता यायला हवे व हा अधिकार त्याच मतदारांना हवा अशी आग्रही मागणी सुद्धा अण्णांनी केल्याचे आढळते. भारतात मात्र या अधिकाराबाबत हवी तेवढी जनजागृती झालेली आढळून येत नाही. विशेषतः स्थानिक शासनामध्ये हा अधिकार प्रदान केलेला असला तरी ज्यांना या अधिकाराचा वापर करावयाचा आहे अशा मतदारांनाही या अधिकाराची जाण नसावी हे दुर्दैव म्हणावे लागेल! म्हणूनच या अधिकाराची शक्ती काय आहे? भारतातील या अधिकाराची सद्यस्थिती काय आहे? तसेच भविष्यात या अधिकाराबाबत आशादायी चित्र निर्माण होईल काय? या दृष्टिकोनातून शोध घेण्याचा प्रयत्न सदर संशोधनात केलेला आहे.

संशोधनातील कूट शब्द :- जन लोकपाल, लोकशाही, माहिती अधिकार, लोकसेवक, विधेयक, ग्रामसभा.

प्रस्तावना :

भारत ही जगातील सर्वात मोठी लोकशाही आहे. लोकशाहीच्या यशस्वीतेसाठी सजग व सुजाण नागरिकांची आवश्यकता असते. असे असताना भारतातील बहुसंख्य जनता ही राजकीय क्रिया-प्रक्रियांबाबत अनभिज्ञ आहे. या अनभिज्ञतेचाच एक भाग म्हणजेच Right to Recall अर्थात 'राईट टू रिकॉल'

किंवा दुसऱ्या शब्दात 'परत बोलाविण्याचा अधिकार होय'.

जनतेने निवडून दिलेले लोकप्रतिनिधी कार्यक्षम नसतील तर त्यांना त्या पदावरून दूर करण्याचा निवडून देणाऱ्या जनतेलाच अधिकार असणे या उद्देशाने सदर अधिकाराची मागणी श्री. अण्णा हजारेसारखे समाजसेवक गेल्या अनेक वर्षांपासून करत आहेत. परंतु या मागणीला हवे तेवढे पाठबळ समाजाकडून तसेच

धोरणकर्त्यांकडून मिळत नसल्याने राष्ट्रीय पातळीवर हा कायदा दृष्टीपथात येऊ शकला नाही. हा कायदा अस्तित्वात येण्याअगोदरच त्याच्या फायद्यांपेक्षा तोटेच जास्त असल्याचे मत अनेक राजकीय विश्लेषक करीत आहेत. माहिती अधिकार कायदा लागू होण्यापूर्वीही असेच मत सर्व स्तरावर व्यक्त होत होते. परंतु २००५ साली हा कायदा लागू झाल्यानंतर संपूर्ण जनजीवन बदलून गेल्याचे चित्र आज पाहावयास मिळत आहे. आगामी काही वर्षात तळागाळातील भ्रष्टाचार समूळ नष्ट करण्यामध्ये माहिती अधिकार कायदा निश्चित यश मिळवेल अशी आशा केली जाते. तब्बतच राईट टू रिकॉल या अधिकाराबाबत आशावादी असण्यास हरकत नसावी. अनेक टीकाकारांच्या मते, आपल्या लोकशाहीमध्ये या क्षणी आदर्शाच्या आधारावर परत बोलवण्याची कल्पना अव्यवहार्य आहे. कारण, अंतर्गत आव्हाने, भिन्न हितसंबंध व त्याचा गैरवापर होण्याची जास्त शक्यता आहे. सदर अधिकाराचा वापर मतदारांकडून स्वेच्छेने केला गेला आहे, की कोणाच्या दबावाने केला गेला आहे हे पाहणे किंवा त्याची खातरजमा करणे सुद्धा कठीण आहे. स्थानिक स्तरावर घडलेल्या मागील अनेक प्रकरणांमध्ये याचा वापर केवळ राजकीय दबावापोटी झाल्याचे समजले आहे असाही एक मतप्रवाह दिसून येतो. असे असले तरी रिकॉलचा अधिकार हे निवडून आलेल्या प्रतिनिधींमध्ये आपल्या कर्तव्याप्रती जाणीव निर्माण करण्याचे एक साधन आहे. मतदान प्रक्रियेबाबत विश्वास निर्माण करण्यामध्ये सुद्धा हा अधिकार महत्त्वाची भूमिका बजावू शकेल. हा कायदा करताना फक्त योग्य काळजी घेणे आवश्यक आहे. भारतामध्ये 'राजधर्म' ही संकल्पना याच अधिकाराशी निगडित आहे. व ही संकल्पना अगदी वैदिक काळापासूनची आहे. मतदाराला ज्याप्रमाणे आपला प्रतिनिधी निवडण्याचा अधिकार आहे, त्याचप्रमाणे त्याला त्या पदावरून दूर करण्याचा अधिकारही असावा असा मतप्रवाह समाजामध्ये रुजत आहे. 'मध्य प्रदेश राज्य विरुद्ध श्रीराम सिंह' या खटल्यामध्ये माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने असे म्हटले आहे की, "भ्रष्टाचार मुक्त सरकार

ही समाजाची मूलभूत गरज आहे. त्यामुळे असा युक्तिवाद केला जाऊ शकतो की, राईट टू रिकॉल हा निःसंशयपणे हे साध्य करण्याचा एक मार्ग आहे".

उद्देश :-

१) 'राईट टू रिकॉल' या संकल्पनेवर प्रकाश टाकणे.

२) भारतातील या कायद्याबाबतची सद्यस्थिती अभ्यासणे.

३) भारतात या कायद्याच्या आवश्यकतेबाबत जनजागृती करणे.

४) 'राईट टू रिकॉल' या कायद्याचे महत्त्व समजून घेणे.

संशोधन पद्धती :-

सदर संशोधनात पूर्णतः दुय्यम स्रोतांचा वापर करण्यात आलेला आहे. त्यासाठी विविध शोधनिबंध, मासिके, वर्तमानपत्रे, संगणकीय महाजाल या स्रोतांचा वापर करण्यात आलेला असून सदर संशोधन हे वर्णनात्मक स्वरूपात मांडलेले आहे.

'राईट टू रिकॉल' या अधिकाराची आवश्यकता:-

जनतेने निवडणुकीत मतदान केल्यानंतर जे प्रतिनिधी निवडून येतात ते पुन्हा जनतेत फिरकतच नाहीत. म्हणजेच ते एक प्रकारची मनमानी करतात. त्यांच्या पदावर गदा येण्याची कोणतीही भीती वा कायदाच अस्तित्वात नसल्याने त्यांची कार्यक्षमता घटते. परंतु जर हा कायदा अस्तित्वात आला तर या कायद्याच्या भीतीने लोकप्रतिनिधी कार्यक्षम बनतील व त्यामुळे खऱ्या अर्थाने लोकशाही अस्तित्वात येईल असा आशावाद निर्माण होऊ शकतो. बऱ्याचदा असेही पाहायला मिळते की, निवडणुका झाल्यानंतर लोकप्रतिनिधी आपले कार्य विसरून जातात व निवडणुकीला वर्ष - दीड वर्ष शिल्लक राहिल्यानंतर पुन्हा कार्यरत होऊन अप्रत्यक्षपणे जनतेच्या डोळ्यात धुळफेक करतात. त्यामुळे 'राईट टू रिकॉल'मुळे जनतेने निवडून दिलेले प्रतिनिधी प्रामाणिकपणे व कसोटीने कार्य करतील.

'राईट टू रिकॉल' अस्तित्वात येण्यासाठीची परिस्थिती प्रत्येक देशात वेगवेगळी असू शकते. सर्वात मुख्य कारण म्हणजे निवडून दिलेले प्रतिनिधी अकार्यक्षम निघतात. त्यांच्या शब्दांना भुलून जनता मताचे दान त्यांच्या पदरात टाकते, परंतु ते जनतेचा भ्रमनिरास करतात. अनेकदा लोकप्रतिनिधी मानसिक दृष्ट्या अकार्यक्षम ठरल्याचीही उदाहरणे आढळतात. अशावेळी त्या प्रतिनिधीला परत बोलावणेच योग्य ठरते. कित्येकदा तर, प्रतिनिधी धोरणे आखताना जनहिताचा अजिबातच विचार करत नाहीत व त्यातून भ्रष्टाचार माजू शकतो. हे टाळायचे असेल तर 'राईट टू रिकॉल' ची नितांत गरज असल्याचे जाणवते.

'राईट टू रिकॉल' हा अधिकार भ्रष्टाचार थांबविण्यात व राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण थांबवण्यात महत्वाची भूमिका बजावू शकेल. म्हणून निवडून आलेले प्रतिनिधी आपल्या कार्यकाळापर्यंत सक्षमपणे कार्य करू शकतील. या कायद्याच्या भयामुळे निवडणुकीवर जो लाखो रुपयांचा खर्च उमेदवार करत असतो त्यावर प्रतिबंध बसू शकेल. कारण, निवडून आल्यानंतर पूर्ण कार्यकाळ मिळेलच याची शाश्वती नसल्याने अप्रत्यक्ष भ्रष्टाचार थांबेल. आपली चूक सुधारण्यासाठी मतदारांना सुद्धा ५ वर्ष वाट पाहण्याची गरज भासणार नाही. कारण, या अधिकारामुळे हे त्वरित थांबवता येऊ शकेल. मुक्त व खुल्या वातावरणातील निवडणुका होणे हे जिवंत लोकशाहीचे लक्षण आहे. म्हणून निवडून आलेल्या प्रतिनिधींना अकार्यक्षमतेच्या कारणास्तव परत बोलावता येणे आवश्यक आहे.

भारतातील ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :-

भारतात सर्वप्रथम सचिंद्रनाथ संन्याल यांनी लोकसेवकांना परत बोलविण्याचा अधिकार असावा अशी मागणी केल्याचे आढळते. डिसेंबर-१९२४ मध्ये हिंदुस्थान रिपब्लिकन असोसिएशनचा जाहिरनामा त्यांनी लिहिला. यामध्ये ते लिहितात, "In this republic the electors shall have the right to recall their representatives, if so desired, otherwise the democracy shall become a

monkey" म्हणजेच, लोकशाही टिकण्यासाठी सदर अधिकार किती महत्वाचा आहे हे अगदी साध्या व समर्पक शब्दांत त्यांनी मांडले आहे. यानंतर भारतीय घटनासमिती मध्येही या मुद्द्यावर साधक बाधक चर्चा घडून आली परंतु राज्यघटनेमध्ये या अधिकाराचा समावेश केला गेला नाही. १९७४ मध्ये सी. के. चंद्रप्पन यांनी या संदर्भातील विधेयक लोकसभेत मांडले. या विधेयकाला श्री. अटलबिहारी वाजपेयी यांनीही समर्थन दर्शविले. परंतु सदर विधेयक लोकसभेत मंजूर होऊ शकले नाही. २०१६ मध्ये भाजपाचे खासदार वरुण गांधी यांनी सुद्धा हे विधेयक लोकसभेत मांडण्याचा अपयशी प्रयत्न केला. श्री. अण्णा हजारे यांनीही या विधेयकाला पाठिंबा दर्शविला परंतु यावेळीही सदर कायदा मंजूर होऊ शकला नाही. पुरेशा जनजागृती अभावी राईट टू रिकॉलचा अधिकार भारतीयांना मिळू शकला नाही. भारतामध्ये उत्तर प्रदेश, उत्तराखंड, बिहार, झारखंड, मध्य प्रदेश, छत्तीसगड, महाराष्ट्र व हिमाचल प्रदेश या राज्यांमध्ये मात्र पंचायत स्तरावर हा अधिकार लागू करण्यात आला आहे. हरियाणा मध्ये सुद्धा सध्या सरपंचाला या कक्षेत आणण्यात आले आहे. साधारणपणे ग्रामसभेला याबाबतीत अधिकार प्रदान करण्यात आलेला आहे. यासाठी ग्रामसभेच्या काही विशिष्ट सदस्यांमार्फत सरपंचाला पदावरून दूर करण्यासाठी जिल्हाधिकारी कार्यालयास अर्ज करावा लागतो. सद्दांची ओळख किंवा खातरजमा झाल्यानंतर ग्रामसभा बोलावली जाते व त्या सभेत बहुमत तयार झाल्यास सरपंचाला पदावरून दूर केले जाते.

या अधिकाराबाबत जागतिक स्थिती:-

सध्या जगभरातील अनेक देशांनी आपापल्या पातळीवर हा अधिकार आपल्या देशातील जनतेला बहाल केलेला आहे. या देशांमध्ये अमेरिका, कॅनडा, तैवान, स्वित्झर्लंड, युक्रेन, व्हेनेझुएला यांचे नाव घ्यावे लागेल. अमेरिकेत तर घटकराज्यांचे न्यायाधिश, महापौर, राज्यपाल यांना पदावरून दूर करण्यासाठी हा अधिकार जनतेकडून वापरला जातो. अमेरिकेत १५ पेक्षा जास्त घटकराज्यांमध्ये हा अधिकार जनतेला वापरता

येतो. अमेरिकेतील ओरेगॉन या प्रांतात १९०८ मध्ये याची अंमलबजावणी सुरु झाली. आतापर्यंत काही सिनेटर, मंत्री, गव्हर्नर यांना याच अधिकाराचा वापर करून जनतेने पदावरून दूर केलेले आहे. थोडक्यात अमेरिकेतील परिपक्व जनमानसांमुळे या अधिकाराचा योग्य तो वापर केला जात असल्याचे चित्र पाहावयास मिळते. या अधिकाराबाबत कॅनडा हा देश सुद्धा सजग असल्याचे जाणवते. कॅनडामध्ये तुम्ही तुमच्या निवडलेल्या प्रतिनिधीला परत बोलावू शकता. जगभरात या अधिकाराच्या अंमलबजावणीबाबत वेगवेगळ्या तरतुदी करण्यात आलेल्या आहेत. अमेरिकेत ज्या प्रतिनिधीला परत बोलवायचे आहे त्याविरुद्ध सदर मतदारांच्या/नागरिकांच्या किमान १५ सह्यांची प्रथमदर्शनी गरज लागते. अल्बर्टा राज्यात १९३६ मध्ये कायदा करून किमान दोन तृतीयांश मतदारांच्या सह्यांची अट लावण्यात आलेली आहे. महत्वाचे म्हणजे विहित वेळेतच हा अधिकार नागरिकांना वापरता येतो. थोडक्यात, वेगवेगळ्या देशांमध्ये हा अधिकार लोकशाहीतील एक प्रभावी अस्त्र म्हणून वापरला जात आहे.

व्हेनेझुएला या देशाच्या राज्यघटनेत सन १९९९ मध्ये ७२व्या कलमांतर्गत राईट टू रिकॉल हा अधिकार देण्यात आला असून सन २००४ मध्ये तत्कालीन राष्ट्रपती ह्युगो चावेज यांना राष्ट्रपती पदावरून पाय उतारवून वेगवेगळे लागले होते. हा लोकशाही प्रक्रियेचा विजय समजावा लागेल. अमेरिकेत १९२१ मध्ये सरकारी उत्तर डाकोजाचे प्रमुख लीन जे फ्रेझर यांना या अधिकारांतर्गत परत बोलाविण्यात आले होते. त्यासोबतच कॅलिफोर्नियाचे गव्हर्नर ग्रे डेव्हीस यांना २००३ मध्येही याच अधिकारांतर्गत परत बोलाविण्यात आले होते. यानुसार अमेरिकेत या अधिकाराचा अनेकदा वापर केल्याची ठळक उदाहरणे दिसून येतील. कॅनडाच्या कोलंबिया या प्रांतात तर १९९५ मध्ये 'राईट टू रिकॉल' हा कायदा मंजूर झाला. अगदी देशाच्या पंतप्रधानापासून ते वरिष्ठ अधिकाऱ्यांपर्यंत कोणाही उच्च पदस्थाला पदावरून दूर करण्यासाठी जनता न्यायालयाचे दरवाजे ठोठावू शकते व

त्यानंतर या कायद्याची अंमलबजावणी केली जाते. सन २००३ मध्ये २२ जणांना अशा पद्धतीने जनतेने माघारी बोलावले होते.

या अधिकाराबाबत भारतातील सद्यस्थिती:-

'राईट टू रिकॉल' लोकसभा, विधानसभा मध्ये निवडून आलेल्या लोकप्रतिनिधींबाबत वापरता यावा अशी मागणी भारतात जोर धरत असली तरी अगदी स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून स्थानिक स्तरावर हा अधिकार जनतेला प्राप्त झालेला आहे. उत्तरप्रदेशमध्ये १९४७ पासून सरपंच पदाबाबत ही तरतूद करण्यात आलेली आहे. महत्वाचे म्हणजे उत्तराखंड, बिहार, झारखंड, मध्यप्रदेश, छत्तिसगड, हिमाचलप्रदेश व महाराष्ट्र राज्यातही पंचायत स्तरावर लोकप्रतिनिधींना परत बोलविण्याचा अधिकार जनतेला दिलेला आहे. असे असताना याबाबत फारशी जनजागृती झालेली नसल्याने हा अधिकार वापरल्याची उदाहरणे शोधावी लागतात. हा अधिकार वापरून सरपंचाला पदावरून दूर करावयाचे झाल्यास ग्रामसभेच्या सदस्यांनी आपल्या सह्यांचा अर्ज जिल्हाधिकाऱ्याकडे दाखल करावा लागतो. सह्यांची खातरजमा झाल्यानंतर ग्रामसभेची बैठक बोलावली जाते आणि ग्रामसभेत सरपंचाविरुद्ध ठराव बहुमताने मंजूर झाला तर त्या सरपंचाला पदावरून दूर केले जाते. म्हणजेच पंचायत स्तरावर हा अधिकार जनतेला दिलेला असून वरिष्ठ स्तरावर अर्थातच लोकसभा, विधानसभा इ. मधील लोकप्रतिनिधींनाही परत बोलविण्याचा अधिकार जनतेला असावा ही मागणी अधांतरीच आहे.

निष्कर्ष :-

'राईट टू रिकॉल' हा अधिकार निश्चितच लोकशाहीमध्ये महत्वाची भूमिका बजावू शकेल. या अधिकारामुळे भ्रष्टाचार किती प्रमाणात कमी होऊ शकेल हा जरी संशोधनाचा मुद्दा असला तरी निवडून आलेला प्रतिनिधी कार्यक्षमतेने वागला नाही तर एक टांगती तलवार म्हणून त्याचा वापर करता येऊ शकेल. निवडणूकीला उभा राहिलेला उमेदवार निवडून येईपर्यंत त्याची पार्श्वभूमी जरी तोपर्यंत मतदारांना

माहित नसली तरी निवडून आल्यानंतर त्याच्या विघातक कृत्यांना या अधिकारामुळे यशस्वीरीत्या खिळ घालता येऊ शकेल. त्यासाठी सकारात्मक मानसिकतेची गरज आहे. जेष्ठ समाजसेवक अण्णा हजारे यांच्या या मागणीला समाजाकडून बळ मिळाल्यास हा कायदा अस्तित्वात यायला वेळ लागणार नाही असा विश्वास व्यक्त करावास वाटतो.

संदर्भ :

१. दिव्य मराठी, 'काय आहे राईट टू रिकॉल?', divyamarathi.bhaskar.com
२. Wikipedia.org 'भारत मे राईट टू रिकॉल कानून'
३. 'मतदारांना दिला राईट टू रिकॉल', २८ ऑक्टो., २०१८, महाराष्ट्र टाइम्स, अहमदनगर.
४. निखिल सोंजे, inmarathi.com 'वरुण गांधींचा राईट टू रिकॉल- एका उत्तम संकल्पनेचे अत्यंत घातक रूप', ८ मार्च २०१७.
५. Neelima Kota, 'Recall in India: an analysis', journal of constitutional and parliamentary studies, January/ December- 2015.
६. The Maharashtra village panchayat act, mahasec.maharashtra.gov.in.
७. 'A critical take on Right to Recall', www.livelaw.in.
८. 'Right to Recall in panchayats not exercised', Zeenews.India.com/news/madhyapradesh/mp-right to recall.
९. www.iasparliament.com. 'the right to recall?'
१०. www.clearias.com, 'right to Recall - can this clean up the indian political system?'